

چکیده

کتاب یکی از مهم ترین ابزارهای فرهنگی است که همواره عاملی مهم در رشد جامعه به شمار می‌رود. به‌طور معمول، رشد کتاب‌خوانی شاخص رشد فرهنگی هر کشوری دانسته می‌شود. در این نوشتار، پس از بررسی این شاخص، با ارائه آماری درمورد وضع موجود کتاب‌خوانی چند پیشنهاد برای بهبود وضع کتاب‌خواه بچ داد؛ مانند مشارکت مردم در تأسیس کتابخانه‌ها، ایجاد صندوق خری کتاب، تجهیز کتابخانه‌های مساجد، بهینه‌سازی کتابخانه‌های موجود، آگاه‌ساختن همهی مردم از نقش کتاب، دعوت از صاحب‌نظران، تشکیل انجمن‌ها و گروه‌های علمی و فرهنگی و راه‌اندازی بخش کودکان و نوجوانان.

مقدمه

میزان توجه به کتاب و کتابخوانی، نشانگر رشد فرهنگی هر کشوری است. امروزه، تعداد کتاب‌ها و نشری‌ها، کتابخانه‌ها، کتابخوان‌ها، نویسندگان، مترجمان و ناشران، مع‌طای مهم در میزان توسعه‌یافتگی کشورها به حساب می‌آیند. در مقابل، بی‌توجهی به کتاب و کتابخوانی، بشاری فرهنگی و اجتماعی دانسته می‌شود. علت این بشاری فراگیر نشدن فرهنگ مطالعه و کتابخوانی در بی‌اقتشار گوناگون جامعه است که می‌تواند در دراز مدت، ضربه‌های جبران‌ناپذیری بر بیکره ی فرهنگ کشور وارد کند.

بنابراین، گسترش فرهنگ کتابخوانی و توسعه ی چاپ و انتشار کتاب امری ضروری برای رشد و تعالی جامعه است. یکی از مهم‌ترین کارها ایجاد رغبت و عادت به مطالعه در بین خانواده‌ها و کودکان و نوجوانان است. نگاه‌ی گذرا به علل موفقیت کشورهای پیشرفته‌ی جهان، مبین این واقعیت است که بخشی عظیم از این توفیقات، مرهون توجه به نسل نوجوان و جوان است. کشورهای پیشرفته به رشد و شکوفایی استعدادهای نسل تازه‌ی خود توجه‌ی ویژه می‌کنند؛ زیرا کودکان و نوجوانان عظیم‌ترین سرمای‌ی هر کشور هستند.

برهمین اساس و با عنایت به جوان بودن جمعیت کشور ما، آموزش دادن و آگاه‌ی‌بخشیدن به م‌ط‌ه‌ن‌ها کودک، نوجوان و جوان این مرز و بوم، شرط اساسی پیشرفت اینان به‌شمار می‌آیند؛ توجه به امر کتاب و کتابخوانی نقشی بسط‌ده مهم و اساسی در این راه دارد. متأسفانه، فرهنگ مطالعه در جامعه‌ی ما هنوز جایگاه شایسته‌ای ندارد و باین برای آن راه‌حلی علیم.

نقش کتابخوانی در زندگی انسان

ازسویی، انسان موجودی کمال‌گراست و همواره به دنبال راهی برای پیشرفت و حل مشکلات است. ازسوی دیگر، انسان برای پیشرفت به شناخت کامل و همه جانبه‌ای از خود و جامعه ن نیاز دارد. کتابخوانی عاملی اساسی است در شناخت نیازمندی‌های فردی و اجتماعی انسان. با مطالعه است که انسان ساخته می‌شود، رشد می‌کند و برای حرکت آماده می‌شود. مطالعه انسان را به مرزهای علم و دانش نزدیک می‌کند و او را به قله‌های رفیع معرفت و آگاهی می‌رساند.

مطالعه در قرآن و روایت

آیه‌ن مقدس اسلام، درباره‌ی فراگیری علم و دانش سفارش فراوانی می‌کند و آن را عاملی برای رشد، پویایی و تعالی جامعه برمی‌شمرد.

خداوند متعال می‌فرماید: «خداوند کسانی از شما را که ایمان آورده و از دانش بهره گرفته اند، به درجات رفیع می‌رساند».

از دیدگاه قرآن کریم، هیچ کسانی که علم و دانش دارند و کسانی که از این سرمایه‌ی ارزشمند بی‌بهره‌اند، تفاوت زیادی وجود دارد: «آلی آنان که می‌دانند، با آنان که نمی‌دانند؛ برابرند؟»

پیغمبر اسلام (صلی‌الله‌علیه‌وآله) می‌فرماید: «هر کس در جست وجوی دین است، باین دانش فراگیرد و هر کس به آخرت دل بسته است، باین از علم بهره گیرد و هر کس دین و آخرت (هر دو) را می‌خواهد، بازهم گزینی از دانش آموزی ندارد».

ایشان در جای دیگری می‌فرماید: «اگر روزی بر من بگذرد که در آن روز، به علم و دانش من چیزی افزوده نشود، آن روز، روز مبارکی نیست».

حضرت علی (علیه‌السلام) درباره‌ی اهمیت فراگیری علم فرمائی زیبایی دارند: «ای مردم! بدانید که کمال دین، به فراگیری دانش و عمل به آن است. آگاه باشید که دانش آموزی برای شما ضروری‌تر از مال‌اندوزی است؛ زیرا روزی همگان از جانب خداوند است که در اختیار وی قرار خواهد داد؛ اما علم چنین نیست، بلکه علم در گنجینه‌ای نزد صاحبانش نگهداری می‌شود و به شما فرمان داده شده است که آن را به دست آورید و فراگیرید».

امام صادق (علیه‌السلام) می‌فرماید: «لقمان به فرزند خویش فرمود: پسر من! ساعاتی از شبانه روز را به مطالعه و تحصیل دانش اختصاص بده؛ زیرا اگر مطالعه را ترک کنی، دانش خود را از دست خواهی داد».

امام سجاد (علیه‌السلام) می‌فرماید: «اگر مردم می‌دانستند که تحصیل علم چه فوایدی دارد، در پی آن می‌رفتند، گرچه به قیمت خون دل خوردن و در اعماق گرداب‌های پرخاطر فرورفتن باشد».

مقام معظم رهبری درباره‌ی اهمیت کتاب می‌فرماید: «در اهمیت عنصر کتاب برای تکامل جامعه‌ی انسانی، هم‌بسی که همه‌ی اذلق آسماری و رجال بزرگ تاریخ بشری، از طریق کتاب جاودانه مانده‌اند و روابط فرهنگی جامعه‌ی بشری این از پوشش کتاب و مبادلات فرهنگی تقویت شده‌است».

از مجموعه‌ی این آلت و روائت و سخنان چهره استفاده می‌شود که آدمی برای رشد و تعالی و رسیدن به سعادت و موفقیت، راهی ندارد، جز فراگیری علم و دانش و بهره‌گیری از فکر و اندیشه‌ی خردمندان. این کار بدون استفاده از کتاب و مطالعه امکان‌پذیر نیست؛ بنابراین کودکان و نوجوانان هنگام بازکردن کتاب، در حقیقت درهای سعادت و خوشبختی را به‌روی خود می‌گشایند.

بیشینه‌ی کتاب‌خوانی در ایران

علی‌رغم تأکید دینی مبنی اسلام و بزرگان و دانشمندان در این باره، وضعیت مطلوبی نداریم. آمار و ارقام از کم بودن میزان مطالعه در کشور ما حکایت دارد؛ درحالی‌که نگاهی به گذشته‌ها، نشان می‌دهد که ایران از جمله مراکز مهم فرهنگ و تمدن جهان بوده است. «ایران، طی قرون نخستین اسلامی، نقش از ششصد کتابخانه داشت که آوازه‌ی برخی از آن‌ها در سراسر جهان پیچیده بود. همین عامل باعث شد که بسیاری از دانشمندان از دورترین نقاط جهان اسلام، به‌ویژه اندلس و دیگر نقاط، به ایران بگریزند و از کتابخانه‌ها و مراکز فرهنگی آن بهره‌ها ببرند».

در گذشته، کتابخانه‌ی مساجد نقش مهمی در ترویج و گسترش فرهنگ غنی اسلام داشت. تاریخ تمدن اسلامی نشان می‌دهد که کتابخانه، به‌عنوان نهاد فرهنگی - آموزشی، از ارکان اساسی مساجد بوده است. تأسیس کتابخانه در مساجد سبب رونق بیشتر مسجد می‌شده است و خلفا و امامان همواره به‌چهره کارهای فرهنگی‌ای توجه می‌کرده‌اند. بنابراین، از آغاز نهایی مسجد، به‌ویژه در مراکز اصلی حکومت‌ها، کتابخانه‌ای بنیان برای آن‌ها ایجاد می‌شد و لذا بیشتر مسجدهای ایران کتابخانه داشتند.

«اسلام ذاتاً تمدن‌ساز و فرهنگ‌پرور است؛ لذا همان‌طور که تاریخ پرافتخار اسلام و ملل اسلام‌ی نشان داد، مساجد به‌عنوان بارزترین و برجسته‌ترین عامل معرفی اسلام، از روز نخست، نمازگزار همه‌ی وجوه فرهنگی، علمی، اجتماعی و عبادی مسلمین بوده‌اند... شکوفایی بنی‌نظمی تمدن و فرهنگ اسلام در سرزمین ایران (به‌ویژه در قرون نخستین) حاکی از شعور باطنی و زمینه‌ی فرهنگی جامعه‌ی ایران است و کتابخانه‌های مساجد، مدارس و غیره که در این باره برپا بوده‌اند، عمق علاقه‌ی ایرانیان به کتاب و کتاب‌خوانی و فرهنگ اسلام را تبیین می‌کند».

وضعیت کتاب‌خوانی در جامعه‌ی امروز مقام رهبری ضمن ابراز نگرانی از کم‌بودن میزان مطالعه در کشور ایران، اسلام را پرچمدار کتاب‌خوانی معرفی می‌کنند: «هر زمان که به مطالعه کتاب و وضع آن در جامعه می‌افتم، قلباً غمگین و متأسف می‌شوم و این به‌لحاظ آن است که در کشور ما (به هر دلیلی) تعداد کتاب‌بای حداقل ده برابر این میزان، رواج و توسعه و حضور داشته باشد. اگر به‌دلیلی پرچمداری تفکر اسلامی و حاکمیت اسلام به حساب نیاوریم، این معنا صدق می‌کند؛ چون اسلام به کتاب و خواندن و نوشتن، به‌ویژه اهمیت می‌دهد. اگر هر منصفی به نظایات نبیّ مکرم اسلام و ائمه (علیهم‌السلام) و پیشوایان اسلام توجه کند و ببیند که این‌ها در چه زمانی به کتاب و کتاب‌خوانی دعوت می‌کردند و فراموش‌خواندن، همه‌ی افسانه‌ها از ذهنش شسته خواهد شد و خواهد فهمید که دشمنان اسلام راه‌ی جز این نداشتند که افسانه‌های کتاب‌سوزی و کتاب‌سختی را بر سر زبان‌ها نهند؛ چون اسلام پرچمدار کتاب‌خوانی است».

با تصویب قانون تأسیس و نحوه‌ی اداره‌ی کتابخانه‌های عمومی کشور مصوب جلسه‌ی ۱۷ اسفند ۸۲ مجلس شورای اسلامی، زمینه‌های جدی‌تری برای به‌شرفتی در این حوزه به‌وجود آمده است. مفاد این قانون مبنی بر همکاری و هم‌پلوی تمام نهادها و دستگاه‌های اجرایی، نویی‌بخش تحولی شگرف و اساسی و آتشی‌ای درخشان است؛ اما هنوز تا رسیدن به هدف فاصله‌ای بسطی دارد.

آمار زی وضعیت کتابخانه‌های کشور را براساس شاخص (IFLA) نشان می‌دهد: برای جمعیت به‌شتر از ۵۰۰۰ هزار نفر بای یک باب کتابخانه وجود داشته باشد، اما به ازای هر ۴۰/۰۰۰ نفر یک کتابخانه وجود دارد. به‌ازای هر ۲۰۰۰ نفر بای ۳ صندلی وجود داشته باشد اما به ازای هر ۳۰۰۰ نفر فقط ۲ صندلی وجود دارد. به‌ازای هر فرد باسواد بای ۲ جلد کتاب وجود باشد اما به‌ازای هر ای‌ای باسواد، کم‌تر از یک جلد کتاب وجود دارد. تلاش دشمنان

این فاصله وقتی به‌شتر رخ می‌نماید که به تلاش‌های دیگران در این عرصه نگاه‌ی به‌دازیم؛ به‌وئیه تلاش‌هایی که برای جنگ فرهنگی علی‌ایان و انقلاب اسلامی و برای جلوگی‌ی از گسترش آن سازمانده‌ی شده است. جنگ فرهنگی استکبار جهانی علی‌ای انقلاب اسلامی، نبردی تمام‌پلوی و همه‌جانبه است تا از گسترش فرهنگ انقلاب جلوگی‌ی کنند. ازجمله‌ی مهم‌ترین اقدام‌های دشمن این است که آن‌ها با ایجاد مراکز آموزشی و فرهنگی (مانند تأسیس مدارس، مساجد، کتابخانه‌ها و دانشگاه) و هم‌چنین با انتشار وسیع کتاب و مجله به دنبال اهداف خود هستند. طبق آمار، کنگره‌ی آمریکا، در طول یک سال، مجموعاً سی‌وچهارهزار کتاب علی‌ای جمهوری اسلامی و انقلاب اسلامی چاپ و منتشر کرد. «اخ‌ی‌ی بزرگ‌ترین چاپ‌خانه‌ی خارج از اروپا و آمریکا که از نظر امکانات و پی‌چیدگی در ردیف چاپ‌خانه‌های طراز اول دن‌تست، با صرف هزینه‌ای معادل دویست میلیون دلار، در عربستان احداث شده است. این چاپ‌خانه بخشی از مجموعه‌ی عظیم تبایغی، فرهنگی و انتشاراتی است که قادر است سالانه بیش از ده میلیون جلد کتاب چاپ و در سراسر دن‌ی منتشر نماید. فعالیت برضد فرهنگ شیعی، محور اصلی کار این مجموعه است».

وظیفه‌ی ما برای نهادینه‌کردن و ترویج فرهنگ مطالعه در جامعه، بای از همه‌ی امکانات و ابزارهای موجود بهره‌بگیری، به‌وئیه از مساجد که سابقه‌ی دی‌ینه و درخشلی در این عرصه دارند. ازآنجا که ازجمله توصیف‌های مهم کارشناسان برای ترویج فرهنگ مطالعه، توسعه‌ی کتابخانه‌های عمومی در هر محله است، کتابخانه‌های مساجد می‌توانند کمک مهمی در این باره بکنند. مهم‌ترین وئیگی کتابخانه‌های مساجد این است که دسترسی به کتاب را آسان می‌کند. برخی تحقیقات نشان می‌دهد که جوانان وجود کتابخانه را از مهم‌ترین جاذبه‌های مسجد می‌دانند. برای مثال، نتایج پژوهشی در استان کرمان نشان می‌دهد که عوامل زی در جذب جوانان مؤثر بوده است:

- وضعیت ظاهری مسجد، ۸۱/۱ درصد؛
- طولانی‌نشدن نمازهای جماعت، ۷۲/۲ درصد؛
- امام جماعت مسجد، ۶۹/۸ درصد؛
- کتابخانه مسجد، ۵۵/۶ درصد؛

• فعالیت کانون‌های فرهنگی مساجد، ۵۴ درصد؛

• تألیف امنای مسجد، ۳۶/۶ درصد.

بعد از انقلاب اسلامی، در بیشتر نقاط ایران، در کنار مساجد، کتابخانه‌ی عمومی تأسیس شده است. بنا بر گزارش رسمی، کتابخانه‌ها از طریق ستاد رسیدگی به امور مساجد و زیر نظر رهبری اداره می‌گردند. آن‌ها علاوه بر کمک‌های مردمی، از کمک ارگان‌های دولتی نیز بهره‌مند می‌شوند. در سال ۱۳۷۵، هجرت امنای کتابخانه‌های عمومی کشور واحدی تحت عنوان مدیونیت کتابخانه‌های عمومی مساجد دای نمود. هم‌اکنون، این مدیونیت در حال بررسی وضعیت

کتابخانه‌های مساجد است. براساس آماری دیگر، در سال ۱۳۸۰، اعضای کتابخانه‌های مساجد حدود ۲۶۰ هزار تن بوده‌اند. حدود ۷ هزار کتابخانه در مساجد کشور وجود دارد که به دلیل محدودیت بودجه و امکانات فقط ۱۲۷۵ کتابخانه تحت پوشش اداره ای

کتابخانه‌های مساجد کشور قرار دارد. باتوجه به اینکه ۶۳۵۰۵۷ مسجد در کشور وجود دارد، بایستی برنامه‌ای دقیق برای رفع این نقص طرح ریخته شود.

تأسیس کتابخانه و مراکز فرهنگی در مساجد از جمله نیازهای اساسی امروز است. چنین کاری زمینه‌ی حضور گسترده‌ی نوجوانان و جوانان علاقه‌مند را در پایگاه معنوی مسجد فراهم می‌آورد. حضور نسل جدیدی در مسجد باعث تقویت برپایی انقلاب اسلامی خواهد شد. اگر مسجد برای جوانان و نوجوانان جذاب نباشد، نیایی به حضور مداوم و مستمر آن‌ها در مسجد امیوار بود. جواری که پا به مسجد بگذارد هویت اسلامی خود را حفظ می‌کند و اسری توطئه‌های شوم دشمنان نخواهد شد. سال‌ها پیش، رهبر انقلاب از وجود توطئه‌ی فرهنگی گسترده‌ای علیه جوانان مسلمان و انقلابی‌ای مرز و بوم پرده برداشتند و فرمودند: « دشمنان اسلام امروز با استفاده از شیوه‌های بسط و زی‌کانه و شیطانی، جنگ نظام علیه فرهنگی علیه ملت ما به راه انداخته‌اند. آنان قصد دارند تا نسل جوان ما را که نیروی مدافع کشور و هم‌پیشه حاضر در صحنه‌های کار و عمل، خودسازی، تربیت علمی و تحقیقی و بهیشت بوده است، به تدریج تباه کنند. آنان تلاش می‌کنند تا ذهن و فکر نیروی جوان کشور را تحت تأسی تبلیغات گوناگون قرار دهند و آن را نسبت به حق باقی مقدس اسلامی که به عنوان پایی‌ها و ستون‌های اصلی اعتقادی شناخته شده‌اند، بی‌اعتنا و سست کنند».

مشارکت مردم در تأسیس کتابخانه‌های مساجد

خوشبختانه، اعتقادات دینی مردم ایران موجب شده است که مساجدی بزرگ در کشور ساخته شود. اگر بتوانیم جامعه را آگاه سازیم که کتابخانه هم می‌تواند بخشی از ساختمان مسجد و دارای کارکرد فرهنگی مثبت باشد، قطعاً گامی مهم در راه توسعه‌ی فرهنگ مطالعه برداشته‌ایم. نهادهای مسؤول بایستی خیران مسجدساز را از این مسئله آگاه کنند و مقدمات ساخت کتابخانه‌های بزرگ را فراهم آورند. در مساجد فعلی هم می‌توان، باتوجه به وضعیت هر منطقه، فضایی را برای کتابخانه در نظر گرفت. مردم بایستی به این باور برسند که مسجد به اندازه‌ی فرش، کاشی و گنبد به کتابخانه هم احتیاج دارد.

اختصاص صندوقی به خریج کتاب و تجهی کتابخانه

از آنجاکه معمولاً افراد به مساجد کمک می‌کنند، می‌توان صندوقی برای خریج کتاب و تجهی کتابخانه در نظر گرفت. آگاه‌کردن مردم در باب ارزش و اهمیّت کتاب و نحوه‌ی مشارکت آنان در این امر، زمینه‌ی کمک‌بیش ازبیش به کتابخانه مسجد را فراهم خواهد کرد. تأسیس صندوق کتابخانه نه تنها از اختلاف نظرهای احتمالی بهشگی می‌کند که باعث فرهنگ‌سازی هم خواهد شد.

اگر امکان اختصاص جای مناسبی برای کتابخانه در مساجد علی در جوار آن‌ها وجود ندارد، می‌توان موقتاً با گذاشتن چند کمد و قفسه، زمینه‌ی بهره‌مندی علاقه‌مندان از کتاب را فراهم آورد. با اِعمال مدیّتی صحیح و حفظ قداست مسجد و جلوگیری از مزاحمت برای نمازگزاران، می‌توان فضایی فراهم آورد که نوجوانان و جوانان در مسجد کتاب‌های مورد علاقه‌ی خود را بخوانند. برای دست‌یابی به نتیجه‌ی بهتر بایستی هر قفسه به گروه سری مشخصی اختصاص یابد.

نقش امام جماعت در راه اندازی کتابخانه

راه‌اندازی کتابخانه و تلاش برای توسعه‌ی و تقویّت آن اقدامی ضروری و بسط‌ارزشمند است، اما نکته‌ی اساسی این است که نقش مسجد در ترویج فرهنگ مطالعه، صرفاً تأسیس کتابخانه نیست؛ بلکه مسجد به‌عنوان پایگاه علمی و آموزشی، بایستی اساس کار خود را بر آموزش بگذارد.

کساری که پشت سر امام جماعت به نماز می‌ایستند به او اعتماد دارند و سخنانش را می‌پذیرند. امام جماعت بایستی در کنار آموزش احکام و معارف اسلام، جایگاه علم و دانش را در اسلام تبیین و نقش کتاب را در توسعه‌ی علم و بلابردن سطح آگاهی مسلمانان بظن کند. نوجوان و جوان مسلمان بایستی بدانند که در آلت و روائت متعددی به اهمیّت و ارزش علم و دانش اشاره شده است؛ تا آنجاکه جویندگان علم سعادت همراهی و همنشینی با بظبران و اولیای الهی را بپندارند و چنان عزت و عظمتی می‌یابند که ملائکه آن‌ها را ستایش می‌کنند. آن‌ها بایستی بدانند چرا تلاش در راه فراگیری علم و دانش همچون جهاد در راه خدا قلمداد می‌شود و چرا قلم دانشمندان افضل بر خون شهیدان می‌گردد. وقتی جوانان از سرائی امور آگاه شوند، کتاب و مطالعه و پژوهش نزد آنان ارزشمند می‌شود و بظری اساسی به حساب می‌آید.

امام جماعت آگاه و عالم بایستی به پدران و مادران بظموزد که کتاب چگونه حس کنجکاو و کودکان و نوجوانان را ارضا می‌کند و موجب رشد، آگاهی و خلاقیت آنان می‌شود. خانواده‌ها بایستی متوجه شوند که چه نقشی در تقویّت توانایی‌های کودکان و ترویج فیهنگ مطالعه دارند. امام جماعت بایستی نسل جوان را تشنه‌ی کتاب‌خوانی کند. «این از بدیعت است که تا کسری در خود احساس تشنگی نکند، هرگز به دنبال آب نمی‌رود؛ و اگر هم درباره‌ی آب سخن گفته شود، چون برای او جاذبه‌ای ندارد، توجهش را جلب نمی‌کند؛ اما هنگامی که تشنگی حاصل شد، بظری جاذبه‌ای در درون برای آب به وجود آمد، دیگر خود آب، لفظ آب، صدای آب، سمت و جهت آب همه و همه برای او جالب توجه، دلربا، زیبا و جذاب خواهد بود.» به قول مولانا:

آب کم جو تشنگی آور به دست

تا بجوشد آبت از بالا و پست

بهرگهی از کتابخانه‌های موجود

مسجدهایی که کتابخانه دارند با این برنامه‌ریزی مناسب موقعیت استفاده‌ی مطلوب علاقه‌مندان را فراهم آورند. از جمله می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:

۱. استفاده از کتابدار شایسته: کتابدار مسجد حتی اگر متخصص رشته‌ی کتابداری هم نباشد، بایستی علاقه‌مند به این کلو باشد و دست‌کم دوره‌های تخصصی کوتاه‌مدتی را گذرانده باشد. کتابدار نقشی مهم در جذب افراد علاقه‌مند و به ویژه کودکان و نوجوانان دارد. اگر او به وظیفه‌ی خود عمل نکند، ممکن است افراد از کتابخانه و مطالعه فاصله بگیرند. «کتابداران مرشدی هندی به نام «رانگاناتان» دارند؛ رضی‌داری که در انگلیس تحصیل کرد و در هند به لحاظ روح ناآرام خود به کتابخانه تبعی شد و در همان کتابخانه پنج اصل کتابداری را ثبت و به جهان عرضه کرد؛ اصولی که بر طبق تفکر جدید کتابداری شد. پنج اصل رانگاناتان عبارت‌اند از:

۱. کتاب / اطلاعات برای استفاده است؛

۲. هر خواننده‌ی / اطلاعات خودش را تلفظ دارد؛

۳. هر کتابی / اطلاعات خواننده خودش را دارد؛

۴. وقت خواننده / جوینده اطلاعات، طلاست؛

۵. کتابخانه (به هر شکل و نامی که مطرح باشد) نهادی پولیت است.»

«درحالی‌که نگاه کتابدار باتوجه به اصول دوم و سوم معطوف به مثلثی است که مثلث او، اطلاعات و خواننده به وجود می‌آید. در نظر به اصل چهارم کتابدار می‌کوشد تا با انجام دادن انواع خدمات فنی و تخصصی، در وقت خواننده صرفه جویی کند. در باره‌ی اصل پنجم بعضی از صاحب نظران عقیده دارند، کتابداری که صرفاً به دنبال راضی نگه داشتن مخاطب‌اند کتابدار نیستند؛ لذا بایستی این اصل را سرلوحه‌ی کار خود قرار دهند. کتابداری واقعاً شایسته این نام است که با انجام دادن کارهای جدید و ابتکاری، مرتب در خواننده تحول ایجاد بکند و هر ساعت او را در مقایسه با ساعت قبل متحول سازد. یعنی ضمن پاسخ‌گویی به خواسته‌های مخاطب، فضایی را برای تلقین ناگفته‌ها و حتی ناخواسته‌ها فراهم بخورد و به صورت هدایت‌گر فرهنگی تأثیرگذار باشد.»

نتایج پژوهشی با عنوان بررسی وضعیت کتابخانه‌های شهرستان بم در سال ۱۳۸۲ نشان می‌دهد که علی‌رغم وضعیت نسبتاً مناسب کم‌ی کتابخانه‌های شهرستان، این نهادهای فرهنگی به علت ضعف‌های کیفی نتوانسته‌اند نقش اصلی خود را در توسعه‌ی فرهنگ شهرستان ایفا کنند. نارضایتی بیشتر مراجعه‌کنندگان از خدمات کتابخانه‌ها نظیر این واقعیت است که انتظارات جامعه‌ی در حال رشد کشورمان، با امکاناتی برآورده نمی‌شود که کتابخانه‌ها در اختیار آن‌ها قرار داده‌اند. بنابراین، برای رفع این معضل بایستی چاره‌ای اندیشید؛ زیرا حجم بالای اطلاعات که هر روزه بر آن افزوده هم می‌شود، می‌طلبد که کتابخانه‌ها از قالب سنتی خود به درآیند و به صورت پایگاهی که درآیند که جدیدترین اطلاعات را دارد. برای رسیدن به این هدف، می‌توان از امکانات بخش‌های گوناگون جامعه، مانند بخش‌های خصوصی و نهادهای شهری و موقوفات، بهره برد.

بنابراین، کتابخانه‌های مساجد برای کسب موفقیت بایع هماهنگ با تحولات و بهرفت فن‌آوری بهش برونه و با استفاده از فهرست نویسی و رده‌بندی علمی و امانت‌دهی منظم و فعال، امکان بهره‌مندی و دسترسی علاقه‌مندان را فراهم آورند. اگر مسجدی بتواند فرد توانمندی را به‌عنوان کتابدار انتخاب کند و پس از آموزش‌های لازم، براساس برنامه‌ای منظم از او استفاده کند، به‌شک در جذب کتاب‌خوان‌های نوجوان و جوان موفق خواهد شد. البته، در اکثر مسجدها این امکان وجود ندارد؛ لذا بایع از مشارکت نوجوانان و جوانان برای اداره‌ی کتابخانه بهره‌گرفت. تجربه نشان داده است که اگر به گروه‌های نوجوان و جوان مسؤلیت داده شود و به‌خوبی ره‌بری شوند، می‌توانند بسط‌ده مؤثر واقع شوند. استفاده از

تجربه‌ی دیگر کشورها بهی مفتی است. مثالی جالب در این زمینه، نهضت سارودادلی در سریلانکا است. کشوری که در بسط‌دهی از دهکده‌هایش، کودکان عنصری مهم در توسعه‌ی مشارکت در جامعه هستند. معلمان مدارس ابتدا الگوهای مشارکت کودکان را متحول کردند و به‌دنبال آن همی کار را درباره‌ی بزرگسالان انجام دادند.

۲. آگاه‌ی‌بخشی: آگاه‌کردن مردم جامعه، به‌ویژه کودکان و نوجوانان، از اهمی کتاب و نقش مطالعه در زندگی فردی و اجتماعی انسان، از جمله مقدمات ترویج فرهنگ مطالعه و کتاب‌خوانی است. وقتی مردم بدانند کتاب خوب و مفتی چه ارزش و اهمیتی دارد، به‌شک در این باره تلاش بهشتی خواهند کرد. در حقیقت، این آگاه‌ی‌انگیزه‌ای قوی برای کودکان و نوجوانان و حتی بزرگسالان به‌وجود می‌آورد.

۳. معرفی کتاب‌های خوب: معرفی کتاب کاری انگیزشی و برای ترویج فرهنگ مطالعه مؤثر است. بنا بر تحقیقات انجام‌شده، قرائت قسمت‌هایی از کتاب و همچونی معرفی کتاب در تابلوی اعلانات، تأثیری فراوان در تشویق افراد به مطالعه دارد. «از جمله کارهایی که بهش از معرفی کتاب بلع انجام شود،

تلخیص کتاب است. «تلخیص» بهی خلاصه‌کردن و منظور از تلخیص کتاب بی نوشته، بلین اصل مطلب در کوتاه‌ترین شکل است». در تلخیص بایع مشخصات کتاب تعین شود؛ به‌این ترتیب: نام کتاب، نام و نام خانوادگی نویسنده بی مترجم، نام مؤسسه انتشاراتی، سال انتشار، محل انتشار، تعداد صفحه‌ها و نوبت چاپ. این اطلاعات بایع با خطی زیبا نوشته شود و در معرض دید نمازگزاران نصب گردد. همچونی، اگر امام جماعت هفته‌ای یک بار، ظرف چند دقیقه، کتابی مناسب و ارزشمند را معرفی کند، انگیزه‌ای قوی برای مطالعه‌ی کتاب به‌وجود می‌آورد.

۴. دعوت از افراد صاحب‌نظر و متخصص: حضور افراد متخصص و آشنا با کتاب و کتاب‌خوانی موجب ترغیب و تشویق مردم خواهد شد. مساجدی که فضای مناسبی برای تأسیس و راه‌اندازی کتابخانه ندارند، می‌توانند با این اقدام، امکان ارتباط بهشتی افراد با کتابخانه‌های عمومی را به‌وجود آورند و در جهت فراگیری شدن فرهنگ مطالعه قدم بردارند.

۵. تشکیل انجمن‌ها و گروه‌های علمی و فرهنگی: تشکیل انجمن‌ها و کانون‌های دانش‌آموزی، دانشجویی فرصت ارتباط مؤثر این قشر توانمند و پوی را با مساجد فراهم می‌آورد. اگر این انجمن‌ها به کمک مرطین آگاه سازماندهی و هدایت شوند و براساس استعدادها و دلبستگی‌هایشان در مسیری مطالعه و تحقیق قرار گیرند، سبب رشد فرهنگ علم‌ی جامعه خواهند شد. نتیجه‌ی کار این گروه‌ها بایع از طریق نشری‌ی داخلی مسجد، بولتن بی روزنامه‌داری در اختیار دیگران قرار گیرد. به‌هر حال،

این نکته‌ی مهم باین مورد توجه مسؤولان قرار گیرد که فعالیت‌های متنوع و سازنده‌ی گروه‌ی، نقش بسزایی در جذب نوجوانان به مساجد دارد؛ زیرا فرد در گروه می‌تواند توانایی‌ها و استعدادهای خود را در حد اعلان نشان دهد.

دکتر علی اکبر شعاری نژاد (۱۳۷۷ : ۵۶۹) در بطن اهمیت و آثار گروه می‌نویسد:

«فرد در دوره نوجوانی نه کودک است و نه بالغ، به همین سبب به گروه و جمعیتی بگوشد است که به سطح رشد و مظاهر فعالیت و فهم او پاسخ دهد و آن‌ها را بفهمد؛ تا فرد مقام واقعی خود را در بطن دوستانش دریابد. گروه همسالان به این معنا، ازجمله عوامل ضروری برای رشد و تکامل اجتماعی نوجوانان است و اهمیت آن در تربیت فرد بیش از والدین و معلمان است؛ زیرا همین گروه است که محیط مناسبی برای ایجاد عادت برای گفت‌وگوی اجتماعی، مهارت‌ها و ارتباط‌ها فراهم می‌کند و روح وابستگی به یک جمعیت را در او رشد و پرورش می‌دهد، استعدادهای اجتماعی او را آشکار می‌سازد و در نتیجه میزان رهبری، پیشوایی، اطاعت و فرمانبرداری، حدود سازگاری و نفرت خود را درمی‌یابد که در رشد اخلاقی و میزان قبول مقول‌های اخلاقی مؤثر است و به نوجوان برای کسب اطمینان خاطر در زمان‌هایی از تسلط خانواده کمک می‌کند. علاوه بر آن‌ها، نوجوانان را برای زندگی آینده و دوست‌داشتن دیگران آماده می‌کند».

۶. کتاب‌خانه‌ی کودکان و نوجوانان: تأسیس چنین کتاب‌خانه‌ای موجب حضور این نسل می‌شود. البته، چنین کتاب‌خانه‌ای باین مدتی قوی داشته باشد و کودکان از وجود این مرکز آگاه شوند. برای مثال، کتابدار باین با حضور در مراسم نماز جماعت، چند دقیقه‌ای درمورد تشکیلی و نحوه‌ی کار کتاب‌خانه برای نمازگزاران صحبت کند و امام جماعت نیز باین درباره‌ی اهمیت و لزوم مطالعه‌ی بچه‌ها سخنرانی کند. همچنین، کتابدار باین برای تک‌تک خانواده‌های محل نامه‌ی دعوت بفرستد تا با نصب آگاهی طرز کار کتاب‌خانه را به اطلاع عموم برساند.

۷. استفاده از روش باز: نحوه‌ی دسترسی به کتاب نیز ازجمله مواردی است که بر رغبت کودکان به مطالعه تأثیر دارد. استفاده از روش باز برای کودکان جذاب خواهد بود. باین دقت کرد که فضا به گونه‌ای باشد که آن‌ها بتوانند کتاب‌های گوناگون را بررسی کنند، به دست بگیرند و ورق بزنند.

۸. ارتباط بین مساجد و مدارس: ایجاد ارتباط بین مدارس و مساجد، به‌ویژه در مناطق و شهرهای کوچک که زمینه‌ی این ارتباطات بیشتر است، در بالابردن میزان مطالعه در کودکان و نوجوانان مؤثر است. تشویق کودکان و نوجوانان مسجیدی به بهره‌گیری از کتاب‌های موجود در مدرسه و حضور امام جماعت علی‌اعضای هیئت‌امنا در مدارس زمینه‌ساز بهره‌گیری دانش‌آموزان از کتاب و در نتیجه افزایش مطالعه است. همکاری معلمان مدارس هم برای آگاه‌ساختن دانش‌آموزان مؤثر است. بسیاری از معلمان و مربیان ازجمله شخصیت‌های مورد علاقه و اعتماد کودکان و نوجوانان هستند؛ لذا می‌توان با تشکیل جلسه‌های سخنرانی، برگزاری مراسم جشن کتاب و برنامه‌های متنوع دیگر از این فرصت بهره برد.

۹. مراسم هفته‌ی کتاب: در اهداف برگزاری هفته کتاب آمده است: «توسعه‌ی فرهنگ مکتوب و ایجاد علاقه و شوق در عموم مردم، به‌ویژه کودکان، به امر کتاب و مطالعه». گرامی‌داشت هفته‌ی کتاب در مساجد در آگاه‌سازی جامعه و ایجاد رغبت و عادت به مطالعه مؤثر است. می‌توان با برگزاری مراسم باشکوه جشن کتاب، طرح‌ریزی مسابقات گوناگون و تجلیل از کتابخوان‌های نمونه، فضای جامعه را به سمت مطالعه و کتابخوانی سوق داد.

۱۰. تدوین مقررات برای کتابخانه: بی‌تردیب کتابخانه‌ی خوب قوانین و مقرراتی دارد که موجب ایجاد نظم و انضباط می‌شود و بازدهی کار کتابخانه را افزایش می‌دهد. بسط‌دهی از کتابخانه‌های مساجد، از این نظر، با مشکلاتی مواجه هستند. اگر با استفاده از روش‌های اصولی برای حل این مشکلات اقدامی صورت نگیرد، امور کتابخانه به خوبی پیش نمی‌رود و موفقیتی حاصل نمی‌شود. اساسی‌ترین مسائل نظم و انضباط اعضا و چگونگی تحویل گرفتن و پس دادن کتاب است. در این باره توجه به نکات زیر ضروری است:

الف) بسط‌دهی از مشکلاتی که اعضا پدید می‌آورند، به‌دلیل ناآگاهی آنان از قوانین کتابخانه است؛ لذا باید در ابتدای عضویت، در نهایت خوشرویی و دقت، قوانین و مقررات کتابخانه برای مراجعه‌کنندگان توضیح داده شود. برای مثال، می‌توان قوانین و مقررات کتابخانه را چاپ کرد و هنگام ثبت‌نام به آن‌ها داد تا مطالعه و امضا کنند.

ب) کتابدار مسجد برای ایجاد انضباط، نباید به‌زور و اجبار متوسل شود بلکه باید با آگاهی از روحیه‌ی کودکان و نوجوانان به‌گونه‌ای رفتار کند که از علاقه آنان به کتابخانه کاسته نشود و البته ضمن رفتار صمیمانه، نظم و انضباط را رعایت شود.

ج) در کتابخانه‌های کودکان و نوجوانان، کتاب «کالای مصرفی» است؛ بنابراین نباید برای حفظ کتاب‌ها، بهیچ‌ازاندازه، سخت‌گیری بی‌اجرای قوانین خشک، مراجعه‌کنندگان را جریمه کرد؛ زیرا این کار موجب فاصله گرفتن آنان از کتابخانه می‌شود. بلکه باید علاوه بر تقویت روحیه امانت‌داری در کودکان و نوجوانان، تدبیری اتخاذ کرد تا عمر مفید کتاب‌ها بیشتر شود.

د) هرگز نباید کتاب‌هایی را در کتابخانه نگه داشت که کشف و فرسوده شده‌اند؛ زیرا کودک و نوجوان علاقه مند است که کتاب‌های تمیز و زیبا در اختیار داشته باشد.

ه) برای تأخیر در تحویل کتاب نباید جریمه تعیین کرد. تأخیر در تحویل کتاب حتماً علتی دارد، لذا ابتدا باید علت‌ها را شناسایی و سپس کودک را در حل مشکل ملوئ کرد. ممکن است علت تأخیر بیماری، مسافرت، زلزله بودن تکلیف‌های مدرسه، امتحان بی‌موردی دیگر باشد. حتی اگر علت این تأخیر بی‌نظمی دانش‌آموز باشد، با جریمه نمی‌توان نظم را به او آموخت. جریمه بهیچ‌ازآنکه نظم را در بی داشته باشد، موجب دلسردی و دوری کودکان از کتاب و مطالعه می‌شود.

و) اگر تعداد اعضای کتابخانه مسجد زلزله است و آنان در طول هفته، فقط یک بار می‌توانند برای گرفتن کتاب مراجعه کنند، باید در صورت زلزله و علاقه‌ی آنان، هر بار دو بی سه جلد کتاب به ایشان امانت داد تا در فاصله‌ی یک هفته، به مواد خواندنی بهتری دسترسی داشته باشند و با انتظاری ملال‌آور روبه‌رو نباشند.

ز) هیچ‌وقت کودکان و نوجوانان را مجبور نکنید که خلاصه‌ی کتاب را بنویسند. هرچند این کار بسط‌دهی مفید و سازنده است، اما اگر اجباری باشد، موجب فاصله گرفتن آنان از کتابخانه می‌شود. البته، به‌مرور، می‌توان با استفاده از راه‌های گوناگون آنان را به این کار تشویق کرد؛ برای مثال، با دادن جایزه بی امتیاز.

علاوه بر آنچه بیان شد، راهکارهای دیگری بهیچ‌ازاین میزان مطالعه از طریق مساجد وجود دارد که در این مقاله فرصت طرح آن‌ها نیست؛ اما در مجموع یک نکته‌ی اساسی دیگر را نباید از نظر دور داشت که مرکز رسیدگی به امور مساجد وظیفه‌ای سنگین در این زمینه دارد. این مرکز باید برنامه‌ای اساسی برای تأسیس و تقویت کتابخانه‌های مساجد

تدوین کند و ضمن تعیین خط‌مشی کلی، بر عملکرد کتاب‌خانه‌ها نیز نظارت کند. اختلالات هئیت امنای مساجد هم باید در حدی باشد که بتوانند براساس موقعیت بومی و منطقه‌ای، تصمیمات لازم را بگیری؛ مانند انتخاب کتاب‌های مناسب، برگزاری نمایشگاه‌ها، نحوه‌ی اداره‌ی کتاب‌خانه‌ها، چگونگی جلب مشارکت گروه‌ها، تشکل‌ها و نهادهای اجتماعی.

پیشنهادهای اجرایی

براساس تعالیم اسلامی، افزایش آگاهی و بصیرت از جمله مهم‌ترین راه‌های رسیدن به مقصود است. امام صادق (علیه السلام) می‌فرماید: «کسی که بدون بصیرت و بخش عمل کند، همچون کسری است که در طریق و مسیری پیش نمی‌رود؛ از این رو هرچه بر تندی و حرکت خود به‌فرازی از مقصد دورتر می‌شود». بنابراین، برای آگاهی ائمه‌ی جماعات، هئیت امنای مساجد، نمازگزاران و نوجوانان و جوانان با این برنامه‌ای دقیق طرح ریخته شود. در این باره پیشنهاد می‌شود:

۱. برنامه‌ریزی لازم برای آموزش ائمه‌ی جماعت و هئیت امنای مساجد توسط نهادهای ذی‌ربط درباره‌ی اهمیت وجود کتاب‌خانه در مسجد و نقش کتاب و مطالعه در رشد و تعالی کودکان و نوجوانان.
۲. تعیین اهمیت مطالعه و کتابخوانی به‌کمک ائمه‌ی محترم جماعت برای نمازگزاران و کودکان و نوجوانان؛ به منظور ایجاد آمادگی و انگیزه‌ی لازم و مشارکت در راه‌اندازی لی تقویت کتاب‌خانه‌ی مساجد.
۳. ایجاد زمینه‌ی ارتباط مؤثر بین مساجد و مدارس به منظور تبادل تجربه‌ها و دستخطی به اهداف مورد نظر از جمله جذب دانش‌آموزان به مساجد برای بهره‌مندی از کتاب‌خانه.
۴. تهیه‌ی مجموعه‌ای از کتاب‌های علمی و آموزشی مورد نیاز دانش‌آموزان علاقه‌مند به شرکت در کنکور سراسری دانشگاه‌ها و مراکز آموزش عالی.
۵. ایجاد ارتباط با دستگاه‌های اجرایی و نهادهای فرهنگی و دولتی به‌منظور راه‌اندازی و توسعه و تجهیز کتاب‌خانه‌های مساجد. همچنین، باتوجه به سیاست‌های وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی میری بر واگذاری کتاب‌خانه‌های عمومی به بخش خصوصی، پیشنهاد می‌شود مرکز رسیدگی به امور مساجد با هماهنگی وزارت ارشاد، در اداره‌ی کتاب‌خانه‌ها نقش ایفا کند.
۶. برگزاری مسابقات کتاب‌خوانی در سطح مساجد (حداقل دو بار در سال).
۷. برگزاری نمایشگاه کتاب و نرم افزارهای گوناگون، حداقل هر سال یک بار در شهرهای کوچک. به‌منظور سهولت دستخطی به کتاب، مساجد می‌توانند به‌صورت دوره‌ای و اشتراکی نمایشگاه کتاب را برگزار کنند.
۸. برگزاری مراسم جشن کتاب به‌مناسبت‌های گوناگون، از جمله در هفته‌ی کتاب.
۹. اهدای کتاب مفتی و سازنده به نوجوانان و جوانان به پاس تلاش‌ها و موفقیت‌های آن‌ها. توصیف می‌شود همراه با کتاب، جوایزی دیگر هم به این افراد اهداء گردد تا خاطره‌ی خوشی از اهدای کتاب بر جای بماند.
۱۰. دعوت از هنرمندان، دانشمندان، شاعران و نویسندگان برای سخنرانی و گفت‌وگو و نیز معرفی شخصیت‌های برجسته.

۱۱. تهیهی جزوات آموزشی مناسب در باره ی نحوه ی بهبود کیفیت کار کتابخانه‌های مساجد و انتقال تجربه‌های موفقیت‌آمیز و ارسال این جزوه‌ها به کتابخانه‌های مساجد سراسر کشور.
۱۲. برگزاری جشنواره ی کتابخانه‌های موفق مساجد در هفته ی کتاب ملی به مناسبت‌های دیگر؛ به منظور معرفی تلاش‌گران این عرصه و ایجاد انگیزه در دست اندرکاران سای مساجد.
۱۳. سعی شود تاحد امکان برای اعضای کتابخانه و به‌ویژه کودکان و نوجوانان از روش قفسه‌ی باز استفاده شود.
۱۴. انتخاب جوانان علاقه‌مند به‌عنوان کتابدار و برنامه‌ریزی هماهنگ در سطح هر شهرستان؛ به‌منظور آموزش آنان.
۱۵. تشویق واقفان و هئلت امنای مساجد به ساخت فضایی مناسب برای کتابخانه، در جوار مساجد.

منابع و مأخذ

۱. امیری، محمود (۱۳۸۴)، رسالت مساجد در توسعه فرهنگ کتاب و کتاب‌خوانی، ماهنامه مسجد، ش ۸۸.
۲. انصاری، نوش‌آفرین (۱۳۸۲)، فصل‌نامه شورای کتاب کودک.
۳. دفتر رهبری (۱۳۸۰)، نگرش‌های موضوعی / ۳، کتاب و کتاب‌خوانی، تهران، دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
۴. رهگذر، رضا (۱۳۷۰)، قلمرو ادبیت کودکان، تهران، حوزه هنری سازمان تبلیغات اسلامی.
۵. شعاری‌نژاد، علی‌اکبر (۱۳۷۳)، روان‌شناسی رشد (چاپ نهم)، تهران، انتشارات اطلاعات.
۶. عباس‌زاده، عباس (۱۳۸۲)، فصل‌نامه پژوهش‌گران فرهنگ، سال اول، ش ۴.
۷. فتح‌آبادی، رضا (۱۳۷۱)، اشاعه فساد فرهنگی و پوچ‌گرایی، تهران، نشر بلوغ.
۸. فرحزاد، محمد (۱۳۷۵)، سال‌نامه کتابداری، سال سی‌ام، دفتر نیت و چهارم و نیت و پنجم.
۹. قمی‌فرد، محمد (۱۳۷۹)، آشنایی با فعالیت‌های تربیتی و اجتماعی، تهران، نشر عابد.
۱۰. راوری، ماشاءالله، و فاطمه توپیرکاری راوری (۱۳۸۴)، نقش فعالیت‌های مکمل و فوق برنامه در پیشگیری و کاهش آسیب‌ها، مجموعه مقالات همایش علمی - کاربردی جایگاه فعالیت‌های مکمل و فوق برنامه، انتشارات رسانه تخصصی.
۱۱. کاریبخش راوری، ماشاءالله (۱۳۷۸)، چگونه کودکان و نوجوانان را به مطالعه علاقه مند کنیم؟ چاپ اول، تهران، انتشارات مدرسه.
۱۲. کریمی، عبدالعظیم (۱۳۸۱)، رویکردی نمادین به تربیت دینی با تأکید بر روش‌ها، تهران، انتشارات قدوسی.
۱۳. کلایی (۱۳۷۵)، اصول کافی / ۱، مترجم محمد باقر کمره‌ای، تهران، انتشارات اسوه.
۱۴. مجیدی، موسی (۱۳۷۸)، راهنمای ایجاد و گسترش کتابخانه‌های آموزشی، تهران، انتشارات مدرسه.
۱۵. مدیحه‌ت‌امور کتابخانه‌های عمومی استان کرمان (۱۳۸۴)، نگاه‌ی اجمالی به وضعیت کتابخانه‌های عمومی و قانون جدی و آیین‌نامه‌های اجرایی تأسیس و نحوه اداره کتابخانه‌های عمومی کشور.
۱۶. منصوری، جواد (۱۳۷۴)، جنگ فرهنگی علیه انقلاب اسلامی، مشهد، انتشارات آستان قدس رضوی.

۱۷. هارت، راجرای (۱۳۸۰)، مشارکت کودکان و نوجوانان، ترجمه فریبه طاهری، تهران، دفتر پژوهش فرهنگی.
۱۸. عیضا، عادل (۱۳۶۱)، فن تلخیص کتاب، تهران، کانون پرورش فکری کودکان و نوجوانان.

منبع: دفتر مطالعات و پژوهشهای مرکز رسیدگی به امور مساجد